

Оніщенко Н.В., канд. психол. наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України

ПІРАТСЬКИЙ ПОЛОН ЯК НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОХОДЖЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті подається психологічний аналіз піратського полону, як надзвичайної ситуації, що детермінується соціально-політичними факторами. Висвітлюються підходи щодо визначення психологічного змісту категорії «полон», розглядаються основні мотиви захоплення піратами екіпажів суден у полон.

Ключові слова: піратський полон; надзвичайна ситуація.

Аннотация. В статье дается психологический анализ пиратского плена, как чрезвычайной ситуации, которая детерминирована социально-политическими факторами. Освещаются подходы к определению психологического содержания категории «плен», рассматриваются основные мотивы захвата пиратами экипажей судов в плен.

Ключевые слова: пиратский плен; чрезвычайная ситуация.

Summary. The article gives a psychological analysis of captivity, as an emergency, which is determined by socio-political factors. Highlights the approaches to the definition of the psychological content of the category of "captive", examines the main reasons for the capture of pirates crews prisoner.

Keywords: pirate captivity; emergency situation.

Постановка проблеми. Досить тривалий час вважалось, що до надзвичайних ситуацій соціального походження слід відносити війни, локальні та регіональні конфлікти, масові безлади, масові акції протесту тощо. Сьогодні, згідно класифікатора надзвичайних ситуацій, надзвичайна ситуація соціального походження – це порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єктів на ній або на водному об'єкті, спричинене протиправними діями терористичного і антиконституційного спрямування, або пов'язане із зникненням (викраденням) зброї та небезпечних речовин, нещасними випадками з людьми тощо [3]. До надзвичайних ситуацій соціального походження також слід віднести ситуації, пов'язані з захопленням і затриманням важливих об'єктів ядерних установ, систем зв'язку та телекомунікацій, встановлення вибухових пристроїв у громадських місцях.

Окрему увагу хотілося б приділити надзвичайним ситуаціям, що пов'язані з нападами чи замахами на екіпажі повітряного чи морського судна, а також з викраденнями (спробами викрадення) чи знищенням суден.

Найбільшого резонансу з початку атак сомалійських піратів на судна, де працювали українські моряки, набула ситуація з захоптом до полону у 2008 році екіпажу судна «Фаїна». Мабуть, масштаб та значні наслідки даної проблеми змусили громадськість звернути увагу на цю надзвичайну ситуацію, а ми, – екстремальні психологи, розпочали розробку нового напрямку психологічної роботи з постраждалими від надзвичайних ситуацій – надання екстреної психологічної допомоги жертвами піратського полону.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні досить актуальними є дослідження присвячені питанням підготовки моряків до протидії озброєним нападам піратів [9]. Все частіше підіймаються проблеми захисту морських суден від нападів та

захоплені [8; 10]. В межах правового аспекту дана проблема розглядається у вигляді створення міжнародних організацій, метою яких було б розроблення загальної програми протидії піратству [1; 6].

В межах психологічної науки досліджень та розробок щодо психологічного аналізу такого явища, як піратський полон, сьогодні знайти не вдасться. Як відомо, це явище ще досить нове для нас, отже психологічні дослідження на ниві цієї проблеми тільки-но розпочинаються.

Таким чином, **метою** нашої **статті** є проведення психологічного аналізу такої надзвичайної ситуації соціального походження, як «піратський полон».

Виклад основного матеріалу. На сьогодні ні в межах юридичної, ні в межах психологічної науки не існує універсального визначення «піратський полон». Це значно утруднює вироблення комплексу організаційно-правових та соціально-психологічних заходів протидії цьому явищу. Ми спробуємо уточнити низку моментів, які пов'язані з визначенням поняття «піратський полон». Кожне визначення повинно містити в собі суттєві ознаки явища. Поряд з цим визначення категорії повинно бути вірним по своїй будові, формі та смислу. Якщо істинність поняття обумовлюється відповідністю вказаних в ньому ознак тим властивостям, які визначають це явище, то його правильність залежить від структури, яка регулюється чіткими правилами.

На наш погляд, найбільш повно категорію «полону» розкриває Т.Ф. Єфремова. Вона визначає полон як: 1. стан залежності, неволі, в який потрапляє людина, яка була захоплена під час війни противником; 2. перебування в рабстві, не на волі. Інша трактовка полягає у наступному – полон – це: 1. стан залежності, підкореності; 2. перебування у такому стані. Застаріла трактовка поняття полону полягає у наступному: 1. полонення кого-небудь, чого-небудь, завоювання кого-небудь, чого-небудь; 2. те, що було отримано в результаті перемоги над ворогом [2]. Синонімами поняття «полон» є «неволя» та «рабство».

Попереднє виокремлення сфер, які найбільш часто пов'язують з полоном, неволею та рабством, дозволяє побачити сутність цієї категорії: основою піратського полону є насилля, яке припускає застосування піратами різноманітних форм примусу з метою придбання або збереження влади над морями, які були захоплені в полон. Ця особливість обумовлює нашу зацікавленість концепціями щодо розуміння сутності категорії «насилля»: біологізаторський підхід та соціологізаторський підхід [4].

З точки зору біологізаторської природи, насилля піратів по відношенню до полонених моряків можна уявити собі в складному комплексі властивих йому ідей, поглядів, психологічних рис, а також вчинків та дій.

Представники соціологізаторського підходу свідчать, що в людині не має «генів насилля», що явища, які пов'язані з соціальним насиллям, не є запрограмованими на генетичному рівні. Представники даного напрямку вважають, що некритичне ставлення до біологізаторського підходу може спровокувати появу парадоксальних висновків за типом того, що гени однієї раси мають соціальну підтримку, гени іншої відчують на собі всю важкість опору. Але з іншого боку, соціологізаторські концепції будуть абсолютизувати значення соціальних відносин і відповідних соціологічних методів вивчення особистості пірата. Згідно з даною концепцією, пірат - це людина з порушеною соціальною програмою, «актор», який грає роль «лиходія», який керується у своїх діях сценарієм, що включає спотворені моральні і духовні цінності, коли заради виконання своєї мрії йому необхідно принести в жертву життя інших людей [7].

На наш погляд, обидві розглянуті концепції – біологізаторська та соціологізаторська, відрізняються односторонністю, що є головним недоліком обох цих підходів. Перша абсолютизує біологічний початок і в своїх висловлюваннях зводить людську особистість до рівня тварини. Сучасний пірат постає перед нами як генетично обумовлений кровожерний хижак. Друга концепція перетворює людину на абстрактну соціологічну схему, і пірат виступає таким собі термінатором, роботом-вбивцею з

порушеною соціальною програмою поведінки. Очевидно, що істина знаходиться десь посередині, але вона не являє собою механічне поєднання цих підходів до особистості.

До проявів насильства з боку піратів щодо полонених моряків можна віднести агресію і жорстокість. Однак, у порівнянні з жорстокістю, агресивність, на наш погляд, є більш широким і, значною мірою, морально-нейтральним поняттям, оскільки далеко не завжди агресивні дії носять жорстокий характер. У той же час, будь-яка жорстокість агресивна. Можна сказати, що жорстокість – особлива якість агресивності. Якщо агресія та агресивність мають природний характер, то жорстокість – явище соціального походження, притаманне, лише людині, продукт саме людських протиріч і пристрастей, обумовлених вихованням та умовами життя. Виникнувши на біологічній основі, агресивність проявляється в якісно іншій області – соціальній. Жорстоке поводження піратів по відношенню до полонених моряків може бути визначене як навмисне і осмислене заподіяння мук і страждань. Якщо агресивність – це риса особистості, а агресія – це прояв цієї риси, то жорстокість ми розглядаємо як особистісну особливість сучасного флібустьєра, яка реалізується в жорстоких діях.

Насильство над моряками, що потрапили у піратський полон, може здійснюватися в самих різних формах. У кожному конкретному випадку та чи інша форма насильства буде фігурувати в якості домінуючої.

Проведений нами аналіз публікацій з даної проблематики дозволив виділити наступні *форми насильства, що застосовувалися піратами щодо полонених моряків*:

- Фізичне насильство (позбавлення життя, нанесення тілесних ушкоджень, позбавлення або істотне обмеження свободи пересування);
- Майнове насильство (здійснюється шляхом посягання на особисте майно моряків і вантаж на кораблі вантаж);
- Морально-психологічне насильство (шантаж, погрози і т.д.). Необхідною наслідком морально-психологічного насильства є залякування.

Слово «полон» завжди асоціюється з такими поняттями, як «страх» і «жах». Обстановка страху, пригніченості, напруженості навмисно створюється піратами не на індивідуальному чи вузькогруповому рівні, а на рівні всього екіпажу і являє собою об'єктивно сформований соціально-психологічний фактор, що впливає на всіх без винятку моряків і змушує їх до будь-яких дій в інтересах піратів або до прийняття їх умов. Головне в умовах піратського полону – це не саме по собі насильство над захопленими моряками, а вироблений психологічний ефект: залякування, створення масового психозу в середовищі екіпажу судна. В цілому це соціальна ситуація, що тримає всіх в страху і постійній напрузі. У *фізичному плані* – це постійна загроза життю і здоров'ю. У *соціальному плані* – дезорганізація управління кораблем і командою. У *психологічному плані* результат такої ситуації – втрата впевненості в завтрашньому дні, хаотизація свідомості, ірраціональний стан психіки, деструкція звичної, нормативної поведінки. Полон насаджує в свідомості моряка невпевненість в собі, яка провокується відсутністю почуття перспективи. Психологи вважають, що людина може впоратися з багатьма труднощами, якщо знає, заради чого він це робить. А коли у людини немає певних перспектив і конкретної мети, він безпорадний перед психологічним тиском.

Піратський полон – це війна нервів, розрахована на перспективу наживи за рахунок здоров'я інших і на глобальні масштаби її здійснення будь-якою ціною (навіть ціною фізичного знищення певної частини моряків, які перебувають в полоні).

Сучасні пірати перемагають світове співтовариство не на полях битв, а у внутрішньому просторі психіки людини! Адже для того, щоб змінити поведінку одного моряка, екіпажу, судновласника або окремої держави, абсолютно необов'язково їх усіх знищувати: треба змінити зміст і стан свідомості людей.

Вплив піратського полону викликає набагато більші страхи, ніж реальна загроза, причому очікування нових захоплень суден сучасними флібустьєрами посилює психологічні наслідки тих, що вже відбулися. Поєднання непередбачуваності піратських

атак, почуття неконтрольованості моряками власної долі і постійної уразливості дестабілізує світову спільноту і провокує на асиметричну реакцію.

Піратський полон відрізняється від інших злочинів, що викликають страх (наприклад, захоплення заручників терористами) тим, що страх сам по собі не розглядається піратами в якості основної мети їх діяльності. Захоплення моряків здійснюються ними не заради самого страху, а служить своєрідним об'єктивним важелем цілеспрямованого впливу на судновласника і світове співтовариство з метою збагачення, при якому створення обстановки страху необхідно їм в якості засобу її досягнення. Створення обстановки страху є початковим етапом піратського полону.

Полон – це спочатку акт насильства. Взагалі, піратський полон можна представити як особливий вид протиправної діяльності, головна мета якого досягається через залякування інших людей. Наявність такої мети не скасовує безлічі різних суб'єктивних цілей, якими керуються окремі ватажки піратських формувань. Однак, саме чужий страх, як знаряддя досягнення мети, обумовлює дії пірата і надає сенсу всьому його існування. Для досягнення такої мети, тобто для масового поширення страху серед членів команди захопленого судна, пірати здійснюють самі різні дії: погрожують зброєю, приводять її в бойовий стан, здійснюють постріли, демонстративно виводять полонених на розстріл і т.п.

Методи здійснення піратами залякування і підпорядкування волі полонених моряків дуже різноманітні і залежать, в першу чергу від того, з яким саме видом піратського формування доводиться стикатися екіпажу захопленого судна.

Всю сукупність методів впливу піратів на полонених моряків, яких досить багато, можна розподілити за різними ознаками:

За видами насильства, яке лежить в основі самого піратського полону:

- а) фізичне;
- б) економічне;
- в) морально-психологічне.

За видами впливу:

а) паралізація діяльності (захоплені в полон моряки цілі та неушкоджені, але виконувати свої професійні функції не можуть або відмовляються, що може статися в результаті їх ізоляції або залякування);

- б) зміна спрямованості діяльності;
- в) знищення (вбивство) захоплених в полон моряків.

За способами впливу на полонених моряків:

- а) залякування;
- б) придушення;
- в) провокування до дії або бездіяльності.

Проте кінцева мета всіх цих методів – *примус* (вчинення потрібних піратам дій для отримання від судновласника матеріального викупу за захоплене судно, вантаж, екіпаж).

Ставлення піратів до полонених моряків безпосередньо залежить від мотиваційних утворень, що лежать в основі піратського полону. *Типологія мотивів захоплення піратськими формуваннями до полону членів екіпажів захоплених суден*, на наш погляд, може мати наступний вигляд:

1. Меркантильні мотиви. Піратство, як і будь-яка сфера людської діяльності, являє собою оплачувану працю. Відповідно для певного числа людей подібне заняття – це спосіб заробити. Пірати ігнорують будь-які інші інтереси, окрім особистих. Головне – отримати особисту вигоду.

2. Мотив власної влади над людьми, глибинний мотив. Він підтримується несвідомими фантазіями про власну всемогутність. Насильство застосовується для утвердження особистої влади, через насильство пірат стверджує себе і свою особистість, знаходячи владу над людьми. Влада над людьми – це своєрідний наркотик, і хто хоча б раз його «покуштував», той знову і знову прагне до нього [6]. Це показує і вивчення психології найманства осіб, що кочують з одного конфліктного регіону в інший. На

певному етапі їх перестають цікавити гроші, невідворотною тягою має сама можливість вбивати.

3. Мотив інтересу і привабливості піратства як сфери діяльності. Тут не стільки прагнення до вигоди, скільки бажання отримати гострі відчуття. У цьому випадку іноді можна говорити про ігрові мотиви. Для певної (нехай і невеликої) кількості людей, піратство може виступати просто як нова, незвична сфера занять.

4. Мотиви, пов'язані з травматичним досвідом у минулому, - це програвання пережитих травматичних ситуацій, але з обов'язковою зміною ролей. Для пірата, який сам пережив раніше приниження чи жорстоке поводження, характерна «ідентифікація з агресором» - прийняття поведінки іншої людини, яка колись заподіяла йому моральний або фізичний біль.

5. Мотив заміщення, який має місце в тому випадку, коли досягнення первісної мети з якихось причин виявляється неможливим, а тому людина прагне реалізувати її в інших обставинах.

6. Компенсаторні мотиви – мотиви, які пов'язані з прагненням подолати почуття власної неповноцінності. Людина, яка переконана у власній неповноцінності і ущербності, зазвичай прагне до компенсації своїх недоліків, що може виражатися в посиленому прагненні зайняти високе положення в суспільстві, придбати виключні вміння та знання, бути успішною і т.д. У подібних випадках ми маємо справу з соціально схвалюваними формами компенсації. Проте в деяких випадках почуття неповноцінності призводить до скоєння необдуманих вчинків, у тому числі піратству.

Мотиви захоплення піратами в полон членів екіпажів морських суден можуть проявлятися так само, як і потяги певних категорій членів піратських формувань до здійснення катувань, убивств, заподіяння мук жертві чи іншим знущанням над нею і т.д. Фахівці відносять імпульсивно виникаючий невизначений потяг до вчинення певного суспільно небезпечного діяння до психічної хвороби – патології потягів [4]. Однак цей тип психічних аномалій навряд чи можна розглядати як той, що повністю виключає осудність, оскільки пірат, спонукуваний потягом, здатний утримуватися від вчинення подібних дій, якщо ситуація явно несприятлива і може спровокувати небезпечні для нього наслідки.

У виділенні цілей захоплення піратами в полон членів екіпажів морських суден в науковому співтоваристві немає єдності, хоча більшість відзначає, що формування цілей піратства не пов'язане з конкретним проявом насильства, – вони виходять за межі здійснюваного насильства.

Мета піратського полону досягається шляхом психологічного впливу на судновласників та морські компанії, які не є безпосередніми жертвами насильства. *Основний принцип піратського полону* полягає в досягненні поставленої мети не безпосередньо, а шляхом формування потрібних реакцій тих, кому даний акт насильства кидає виклик (зокрема, - судновласнику і світовій спільноті). Перспективною (кінцевою) метою діяльності піратських формувань є чинення впливу на прийняття вигідного піратам рішення державою, судновласником або їх конкретним представником щодо викупу екіпажу, судна і вантажу.

Необхідно відзначити, що мета при захопленні моряків у піратський полон може збігатися з мотивом, якщо пірати діяли з ворожих спонукань. Але, як правило, мета відрізняється від мотиву. Досягнення мети, отримання результату – це, звичайно, не одномоментний акт, а тривалий процес. Мета ніби розгортається в систему окремих задач, кожна з яких реалізується шляхом виконання дій. Тому діяльність піратів, по відношенню до захоплених у полон морякам, може бути описана як система дій, що змінюють одна одну. Без мети, так само, як і без мотиву, існування діяльності неможливо.

Захоплення піратами екіпажу судна сприймається моряками як несподівана подія травмуючого характеру. Можна виділити наступні *фактори, що впливають на рівень «травмування» моряків умовами піратського полону:*

√ несподіваність події;

- √ кількість жертв;
- √ ступінь жорстокості поведінки піратів «під час» і «після» захоплення судна;
- √ ступінь соціальної і фізичної незахищеності членів екіпажу;
- √ несподіванка у виборі піратами з числа захоплених в полон моряків потенційних жертв і об'єктів для знущань;
- √ відповідність вимог піратів і мотивів їхньої поведінки соціальним нормам моряка, який перебуває у піратському полоні.

Висновок. Розглянуті психологічні особливості піратського полону дозволяють говорити по ньому як про надзвичайну ситуацію соціального походження, яка чинить дуже потужний негативний вплив на особистість моряка. Спираючись на власний досвід роботи з фахівцями морської справи, які перебували в піратському полоні, ми можемо констатувати, що майже у всіх моряків в різному ступені було діагностовано порушення в межах «Я-концепції», які проявлялись у вигляді порушення самооцінки, самосприйняття та порушеннях самоідентифікації. Крім того, було зафіксовано наявність страху перед майбутнім, невпевненість в собі, апатію, зниження внутрішньої активності та концентрацію на власних переживаннях. Майже у 100% випадків за умови не надання екстреної психологічної допомоги одразу після звільнення з полону, у моряків було констатовано початковий етап розвитку посттравматичного стресового розладу, а отже всі вони потребували негайного психологічного втручання у вигляді глибокої психокорекційної роботи.

Проведений психологічний аналіз такого явища як «піратський полон» та досвід психологічної роботи співробітників науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України з моряками, що стали жертвами піратів, дозволяє говорити, що ця надзвичайна ситуація дійсно соціально обумовлена, а отже її вирішення повинно здійснюватись на соціально-політичному рівні, і не тільки в Україні, а і за її межами.

Література:

1. **Будаков, М.О.** Морское пиратство: чтоделать мировому сообществу и Украине?// М.О. Будаков // Морской информационный бюллетень. – № 1. – Одесса: ФМПСУ, 2011. с. 20-21.
2. **Ефремова, Т.Ф.** Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный /Т.Ф. Ефремова // В 2-х тт. Издательство Русский язык: 2001. - 2320 стр.
3. Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.42067.0>
4. **Лепешкин Н.Я.** Психологические основы терроризма и антитеррористической деятельности в современных условиях: учебно-методическое пособие / Н.Я. Лепешкин, В.Г. Василин, А.И. Обирин, В.Е. Талынев; под ред. проф. И.Ф. Ярулина. – Хабаровск: Хабаровский пограничный институт Федеральной службы безопасности Российской Федерации, 2008, – 348 с.
5. Опасные фазы пиратского плена / [О. Двинин, М. Григор'єв, М. Наконечний, В. Никольський] // Морской флот. – 2009. – №3-4. с. 41-43.
6. **Ромашов, Ю.С.** Борьба с преступлениями международного характера совершаемыми на море (терроризм, пиратство, незаконный оборот наркотиков) / Ю.С. Ромашов // Москва: Рос Консульт, 2001. - 318 с.
7. **Парсонс, Т.** О структуре социального действия / Т. Парсонс ; пер. с англ. – М. : Торнтон и Сагден, 2000. – 335 с.
8. **Сафин, И.В.** Современные превентивные методы по защите морских судов от нападения и захвата пиратами / Сафин И.В. // ОНМА Судовождение. – 2009. – Вып. 17. – 2009.

9. **Терновский, В.Б.** Из опыта подготовки моряков по вопросам противодействия вооруженным нападениям на суда и предотвращение пиратских нападений / Терновский В.Б. // Морська освіта. – 2011. – №1-2. с. 24-27.
10. **Топалов, В.П.** Организация и нормативное обеспечение охраны судна: конспект лекций / В.П. Топалов // Одесса: Астроприн, 2009. - 214 с.